

Віктор Миколайович ЗАХАРЧУК,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права та процесу
Хмельницького університету управління та права,
jur_viddil@univer.km.ua

УДК 343.7

ОКРЕМІ АСПЕКТИ РОЗМЕЖУВАННЯ САМОВІЛЬНОГО ЗАЙНЯТТЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ ЗІ ЗЛОЧИНАМИ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ

Здійснено розмежування самовільного зайняття земельної ділянки з окремими злочинами проти довкілля. Вказано, що потреба у здійсненні такого розмежування зумовлена тим, що досить часто самовільне зайняття земельної ділянки й окремі злочини проти довкілля характеризуються ідентичними способами вчинення, можуть бути вчинені в одних і тих самих умовах, одними і тими самими суб'єктами, з однаковими формами вини. Розмежування проведено на підставі порівняння ознак досліджуваних складів злочинів, які відрізняються одна від одної і які прямо вказані в диспозиціях порівнюваних норм. Обґрунтовується, що основними критеріями розмежування самовільного зайняття земельної ділянки з окремими злочинами проти довкілля є предмет складу злочину, особливості злочинного діяння щодо такого предмета, суспільно небезпечні наслідки, суб'єкт складу злочину. Встановлено випадки, у яких самовільне зайняття земельної ділянки необхідно кваліфікувати за сукупністю з окремими злочинами проти довкілля.

Ключові слова: розмежування злочинів, самовільне зайняття, земельна ділянка, ґрунтовий покрив, надра.

Як свідчать проведені кримінологічні дослідження, взаємозв'язок самовільного зайняття земельної ділянки з іншими злочинами є досить поширеним явищем. При цьому досить часто самовільне зайняття земельної ділянки, як правило, не лише порушує відносини власності, але й заподіює шкоду іншим об'єктам (наприклад, довкіллю, господарським відносинам), що вимагає від осіб, які застосовують кримінальне законодавство, не лише дати чітке визначення самовільного зайняття земельної ділянки, але й здійснити його розмежування з іншими злочинами та визначити, за яких умов воно може кваліфікуватися за сукупністю.

Дослідження питань кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки здійснено у працях таких вчених, як Н. О. Антонюк, Е. А. Бавбекова, В. А. Бублейник, І. Б. Габаїдзе, О. О. Дудоров, Е. М. Ефендієв, Б. В. Єрофеев, Р. О. Мовчан, В. В. Носік, М. І. Панов, Г. Ф. Поленов, А. І. Терещенко, В. М. Федоров, М. В. Шульга, А. М. Шульга, О. В. Чепка та ін. Попри це, окремі питання щодо розмежування самовільного

зайняття земельної ділянки з окремими злочинами проти довкілля є недостатньо дослідженими.

Метою статті є вирішення проблем, які виникають при розмежуванні самовільного зайняття земельної ділянки з окремими злочинами проти довкілля, вироблення чітких критеріїв проведення такого розмежування.

Розмежування складів злочинів зумовлене наявністю в них спільних ознак і є зворотною стороною їх кваліфікації [1, с. 146]. Л. П. Брич виділяє два варіанти співвідношення складів злочинів, що мають спільні ознаки: склади злочинів є суміжними; склади злочинів передбачені нормами, що перебувають у конкуренції як загальна та спеціальна або як частина та ціле. А на підставі цього виділяє такі види розмежування складів злочинів: розмежування складів злочинів, передбачених нормами, що перебувають у конкуренції та розмежування суміжних складів злочинів [2, с. 67–70]. При цьому суміжні склади злочинів необхідно відрізнити від конкуренції кримінально-правових норм. Відмінність між цими категоріями в тому, що суміжні склади розмежовуються між собою за однією чи декількома ознаками, тобто один із суміжних складів злочинів має ознаку, якої немає в іншому складі, але при цьому інший склад має ознаку, відсутню в першому складі злочину, а при конкуренції норм лише одна з них має ознаку, яка відсутня в іншій.

В. О. Навроцький вказує, що співвідношення конкуренції кримінально-правових норм із співвідношенням суміжних складів злочинів ставити не можна, а потрібно лише встановити, чи знаходяться норми, що містять суміжні склади злочинів у конкуренції, чи ні. При позитивній відповіді на питання в процесі кваліфікації треба застосовувати правила подолання конкуренції, при негативній — правила розмежування суміжних складів злочинів [3, с. 480–481].

Суміжні склади злочинів можуть відрізнятися один від одного різними категоріями ознак: за безпосередніми об'єктами, за формою вини, мотивом, метою, способом дій, наслідками [1, с. 231].

Щоб розмежувати суміжні склади злочинів потрібно:

- 1) знайти спільне — те, що об'єднує порівнювальні суміжні склади злочинів;
- 2) вивести ознаки, за якими порівнювальні суміжні склади злочинів відрізняються між собою;
- 3) встановити, у чому ж полягає відмінність розмежувальних ознак [3, с. 478–479].

Самовільне зайняття земельної ділянки необхідно чітко розмежовувати зі злочинами проти довкілля, предметом яких також може бути земельна ділянка, або її частина (грунтовий покрив) — насамперед із незаконним заволодінням ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239¹ Кримінального кодексу України). Спільною ознакою цих злочинів є те, що в обох випадках земельна ділянка фактично займається і незаконно використовується, адже, знімаючи ґрунтовий покрив, особа цим самим одночасно здійснює і самовільне зайняття земельної ділянки (у разі, якщо вона не є її власником), оскільки, виходячи зі змісту норм Земельного кодексу України, формулювання “незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель” потрібно трактувати як відповідальність за незаконне заволодіння земельною ділянкою, насамперед сільськогосподарського призначення, що пов'язане з пошкодженням, псуванням поверхневого шару земель, що має наслідком неможливість чи складність її використання за цільовим призначенням [4, с. 95].

Вказані злочини необхідно розрізняти за предметом посягання та особливостями впливу на нього, заподіяними суспільно небезпечними наслідками, а також за суб'єктом злочину. Так, у ст. 197¹ КК України предметом злочину є земельна ділянка (частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами), а предметом складу злочину, що передбачений ст. 239¹ КК України, є лише складова частина такої ділянки — ґрунтовий покрив (поверхневий шар ґрунту, який характеризується родючістю).

Об'єктивна сторона самовільного зайняття земельної ділянки, передбаченого в ч. 1 ст. 197¹ КК України полягає в діях, які свідчать про фактичне використання земельної ділянки і якими завдано значну шкоду її законному володільцю або власнику, тоді як об'єктивна сторона складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 239¹ КК України, полягає в знятті за допомогою певних засобів чи знарядь з поверхні земної кори родючого шару ґрунту, видаляючи його із прошарків покриву земельної ділянки та перенесенні його на іншу земельну ділянку без дозволу спеціально уповноважених органів, які здійснюють державний контроль за використанням та охороною земель, або за наявності такого дозволу, але з порушенням порядку (правил) зняття і перенесення ґрунту земельної ділянки, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля [5, с. 11].

Крім того, в результаті самовільного зайняття земельна ділянка хоч і зазнає безпосереднього злочинного впливу, але при цьому ні її цілісність, ні природні властивості можуть не порушуватись, і після звільнення, як правило, вона може і далі використовуватись власником за її цільовим призначенням. Незаконне ж заволодіння ґрунтовим покривом хоч і не знищує земельну ділянку в прямому розумінні цього слова, але настільки пошкоджує її найважливіший компонент — ґрунтовий покрив, що робить практично неможливим її подальше не тільки цільове, але й будь-яке інше використання.

Розмежувальною ознакою є також те, що до відповідальності за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель може бути притягнений як власник (володільця земельної ділянки), так і особа, яка не має жодних прав на земельну ділянку, з якої знімається та переноситься ґрунтовий покрив (поверхневий шар). Тоді як суб'єктом самовільного зайняття земельної ділянки може бути лише особа, яка не має жодних прав на її використання.

На думку О. О. Дудорова, якщо незаконне заволодіння ґрунтовим покривом за умов, вказаних у ч. 2 ст. 239¹ КК України (заподіяло матеріальну шкоду у великому розмірі), поєднується із самовільним зайняттям земельної ділянки, що передбачене ст. 197¹ КК України, вчинене потребує кваліфікації за сукупністю цих злочинів [6, с. 745]. П. С. Берзін та В. П. Бодаєвський також вказують, що у разі, якщо незаконному заволодінню ґрунтовим покривом земельної ділянки передувало самовільне зайняття такої ділянки, то вчинене у разі заподіяння значної шкоди власнику або законному володільцю земельної ділянки кваліфікується за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 ст. 197¹, та відповідною частиною ст. 239¹ КК України [5, с. 10; 7, с. 48]. З такою кваліфікацією потрібно погодитись, адже за таких умов дійсно має місце самовільне зайняття земельної ділянки, яке слугує необхідною умовою для створення можливості вчинити інші дії, реалізувати кінцевий злочинний намір — заволодіти ґрунтовим покривом. Адже особа, яка не є власником земельної ділянки, не може зняти ґрунтовий покрив, не заволодівши перед цим земельною

ділянкою. Тому, знімаючи ґрунтовий покрив, особа одночасно здійснює самовільне зайняття земельної ділянки. За таких умов посягання здійснюється на земельну ділянку як на об'єкт права власності, а також як на компонент довкілля, що характеризується родючістю. Тобто заподіюється шкода двом різним об'єктам кримінально-правової охорони, що зумовлює необхідність кваліфікації вчиненого за сукупністю злочинів.

За такими ж ознаками самовільне зайняття земельної ділянки необхідно розмежовувати із незаконним заволодінням землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239² КК України). Такими землями відповідно до ст. 4 Водного кодексу України є землі, зайняті морями, річками, озерами, водосховищами, іншими водоймами, болотами, а також островами; прибережними захисними смугами вздовж морів, річок та навколо водойм; гідротехнічними, іншими водогосподарськими спорудами та каналами, а також землі, виділені під смуги відведення для них; береговими смугами водних шляхів.

У ст. 239², як і у ст. 239¹ КК України, попри неоднозначність її тлумачення, йдеться не про встановлення незаконного володіння над певною ділянкою землі, на якій знаходиться відповідний поверхневий (ґрунтовий) шар (хоч таке заволодіння і може бути), як це може впливати вже з самої її назви, а про зняття та перенесення ґрунтового покриву земельної ділянки. Тобто об'єктивну сторону складу злочину, що передбачений ст. 239² КК України, як і складу злочину, що передбачений ст. 239¹ КК України, утворить зняття з поверхні земельної ділянки поверхневого (ґрунтового) шару ґрунту та перенесення його на іншу земельну ділянку без дозволу спеціально уповноважених органів або за наявності такого дозволу, але з порушенням порядку зняття і перенесення поверхневого (ґрунтового) шару. При цьому в ст. 239² КК України конкретизовано, що це має бути вчинено в обсязі більше ніж десять кубічних метрів. Однак нормами вказаної статті, на відміну від ст. 239¹ КК України, не охоплюється відповідальність за заподіяну незаконним заволодінням землями водного фонду матеріальну шкоду в значному розмірі. Тому в разі заподіяння такої шкоди дії винної особи також необхідно додатково кваліфікувати за сукупністю зі злочином, передбаченим ч. 1 ст. 197¹ КК України.

Інколи трапляються випадки, коли самовільне зайняття земельної ділянки поєднується із порушенням правил охорони або використання надр (ст. 240 КК України). Це може мати місце в тому разі, коли земельна ділянка самовільно займається для подальшого добування корисних копалин, які містяться в надрах земної кори. Спільними ознаками цих злочинів є те, що в обох випадках здійснюється злочинне посягання на земельну ділянку, відбувається протиправне заволодіння нею та її використання.

Найважливішою розмежувальною ознакою цих складів злочинів є предмет посягання. У ст. 197¹ КК України таким предметом є земельна ділянка, тоді як у ст. 240 КК України — це надра, а також корисні копалини, що містяться в цих надрах і є їх складовою частиною, та родовища корисних копалин, що виходять та знаходяться на поверхні землі. Відповідно до ст. 1 Кодексу України про надра, вони є частиною земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння. Корисні копалини — це природні мінеральні речовини, які можуть використовуватися безпосередньо після їх обробки. Загалом, корисні копалини є найважливішою складовою надр, тією їх частиною, яка може бути відділена від природного середовища [8, с. 310].

Для розмежування цих складів злочинів потрібно враховувати, що надра не є складовою частиною земельної ділянки і не можуть належати на праві власності конкретній фізичній чи юридичній особі. Ознаками, що відмежовують надра від земельної ділянки, є спосіб їх використання, що вказаний у ст. 14 Кодексу України про надра: вони надаються у користування для геологічного вивчення, видобування корисних копалин, будівництва та експлуатації підземних споруд, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин тощо, створення геологічних територій та об'єктів, що мають важливе наукове, культурне, санітарно-оздоровче призначення, виконання робіт, передбачених угодою про розподіл продукції.

Будь-який надрокористувач має необхідність у земельній ділянці для розміщення тимчасових будівель, механізмів, проникнення під земну поверхню, для розробки надр. Разом з тим, як вказує Є. В. Шульга, поверхня такої земельної ділянки, хоч і використовується для розробки надр, власне, надрами не є і як така не розглядається [9, с. 303]. Крім того, земельна ділянка, яка є предметом самовільного зайняття земельної ділянки, може належати на праві власності певній фізичній чи юридичній особі, тоді як надра відповідно до Конституції України та Кодексу України про надра належать тільки українському народові.

Наступна розмежувальна ознака — це спосіб дій. При самовільному зайнятті земельної ділянки, як уже вказувалось, це можуть бути будь-які дії, які свідчать про зайняття та фактичне використання земельної ділянки. При незаконному добуванні корисних копалин (ч. 2 ст. 240 КК України) це дії, які полягають у вилученні з родовищ корисних копалин будь-якими можливими способами (викачування, побудова шахт, кар'єрів) і є закінченими з моменту початку добування корисних копалин без належним чином оформленого дозволу (акта про надання гірничого відводу) або з відхиленням від умов, зазначених у цьому документі [10, с. 32]. У цьому разі самовільне зайняття земельної ділянки є необхідною складовою для незаконного добування корисних копалин і є його початковим етапом. За таких умов добування корисних копалин потрібно розглядати як один із способів незаконного використання земельної ділянки, адже, здійснюючи добування корисних копалин, особа тим самим самовільно займає земельну ділянку. При цьому її умисел направлений не на зайняття земельної ділянки, а на добування з її надр корисних копалин.

Також порівнювальні норми не можна розглядати як загальну та спеціальну, оскільки жодна із порівнюваних норм не містить усіх ознак іншої норми, адже нормами ст. 240 КК України, як і нормами ст. 239² КК України, не передбачено відповідальність за заподіяну матеріальну шкоду у значному розмірі. Тому в разі, якщо незаконному добуванню корисних копалин загальнодержавного значення передувало самовільне зайняття земельної ділянки і такими діями завдано її власнику або законному володільцю шкоду в значному розмірі, все вчинене має бути кваліфіковане за сукупністю злочинів. Так, Особа_1 був засуджений за ч. 1 ст. 197¹ та ч. 1 ст. 240 КК України за те, що він, не отримавши в установленому законом порядку дозволу на зняття, складування, зберігання верхнього шару ґрунту, за допомогою найнятої тракторної техніки на частині самовільно зайнятої земельної ділянки площею 16,4 га зняв родючий шар ґрунту, де із застосуванням орендованої ним каменерізної машини здійснював видобуток корисних копалин загальнодержавного значення — вапняку у вигляді

каменя-черепашника з наступною його реалізацією, чим завдав значну шкоду власнику земельної ділянки [11].

Отож розмежування самовільного зайняття земельної ділянки із суміжними складами злочинів проти довкілля потрібно здійснювати шляхом визначення, уточнення та зіставлення всіх елементів складів злочинів, що розмежовуються. Особливо слід зважити на такі ознаки: предмет злочину — земельна ділянка, яка є нерухомим майном, що не може бути викрадена, тобто вилучена і перенесена в інше місце без втрати її цілісності та якісних характеристик; спосіб вчинення — будь-які дії, які свідчать про фактичне використання земельної ділянки за відсутності правових підстав; розмір заподіяної шкоди — шкода у значному розмірі; суб'єкт злочину — загальний суб'єкт, який не наділений правомочностями щодо самовільно зайнятої земельної ділянки.

Список використаних джерел

1. *Кудрявцев, В. Н.* Общая теория квалификации преступлений [Текст] / В. Н. Кудрявцев. — М. : Юридическая литература, 1972. — 352 с.
2. *Брич, Л. П.* Закономірності розмежування складів злочинів [Текст] / Л. П. Брич // Життя і право. — 2004. — № 7. — С. 67–75.
3. *Навроцький, В. О.* Основи кримінально-правової кваліфікації [Текст] : навч. посіб. / В. О. Навроцький. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — 704 с.
4. Правове забезпечення протидії правопорушенням та злочинам у сфері земельних відносин [Текст] : посіб. [для практ. прац. орг. внутр. справ] / Г. С. Смолин та ін.] ; Львівський державний університет внутрішніх справ. — Львів : ЛьвДУВС, 2011. — 203 с.
5. *Берзін, П.* Проблеми визначення окремих ознак складу незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239¹ КК України) [Текст] / П. Берзін // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Юридичні науки. — Вип. 86. — К., 2011. — С. 9–13.
6. Кримінальне право (Особлива частина) [Текст] : підруч. / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. — [2-ге вид.]. — К. : Дакор, 2013. — 786 с.
7. *Бодаєвський, В. П.* Проблеми розмежування незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель від злочинів проти власності [Текст] / В. П. Бодаєвський // Кримінальний кодекс України — 10 років очікувань : тези доповідей учасників Міжнародного симпозіуму (м. Львів, 23–24 вересня 2011 р.). — Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. — С. 42–48.
8. *Нетеса, Н. В.* Поняття та ознаки предмета порушення правил охорони або використання надр (ст. 240 КК) [Текст] / Н. В. Нетеса // Часопис Київського університету права. — 2010. — № 4. — С. 307–311.
9. *Шульга, Є. В.* Адміністративно-правовий аспект поняття “надра” [Текст] / Є. В. Шульга // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. — № 165. — К., 2011. — С. 299–306.
10. *Митрофанов, І. І.* Злочини проти довкілля [Текст] : навч. посіб. / І. І. Митрофанов. — Кременчук : Вид. ПП Щербатих О. В., 2009. — 98 с.

11. Вирок Сакського міськрайонного суду Автономної Республіки Крим у справі № 1–120/2010 [Електронний ресурс] Єдиний державний реєстр судових рішень. — URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/11206473>.

*Рекомендовано до друку кафедрою кримінального права та процесу
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 11 від 4 червня 2015 року)*

Надійшла до редакції 01.06.2015

Захарчук В. Н. Отдельные аспекты разграничения самовольного занятия земельного участка с преступлениями против окружающей среды

Осуществлено разграничение самовольного занятия земельного участка с отдельными преступлениями против окружающей среды. Указано, что потребность в осуществлении такого разграничения обусловлена тем, что довольно часто самовольное занятие земельного участка и отдельные преступления против окружающей среды характеризуются идентичными способами совершения, могут быть совершены в одних и тех же условиях, одними и теми же субъектами, с одинаковыми формами вины. Разграничение проведено на основании сравнения признаков исследуемых составов преступлений, которые отличаются друг от друга и которые прямо указаны в диспозициях сравниваемых норм. Обосновывается, что основными критериями разграничения самовольного занятия земельного участка с отдельными преступлениями против окружающей среды является предмет преступления, особенности преступного деяния в отношении этого предмета, общественно опасные последствия, субъект состава преступления. Установлены случаи, в которых самовольное занятие земельного участка необходимо квалифицировать по совокупности с отдельными преступлениями против окружающей среды.

Ключевые слова: разграничение преступлений, самовольное занятие, земельный участок, почвенный покров, недра.

Zakharchuk, V. N. Certain Aspects of Differentiation of Unauthorized Occupation of Land with Crimes against Environment

The article outlines the distinction of unauthorized occupation of land with separate crimes against environment. The need for the implementation of this distinction is determined by the frequent unauthorized occupation of land and certain crimes against environment are characterized by identical methods of committing, that is under the same conditions, by the same subjects, with the same forms of guilt. Delineation is carried out on the basis of comparison of features of crimes, which are different and are explicitly stated in dispositions of compared norms. It is proved that the main criteria for distinguishing unauthorized occupation of land with separate crimes against the environment is the subject of crime, peculiarities of the criminal act with regard to this subject, socially dangerous consequences, the subject of the offense. Cases in which unauthorized occupation of land must be qualified with separate crimes against environment are established.

Keywords: differentiation of crimes, unauthorized occupation, land plot, soil cover, subsoil.

